

Кульбіда Л.С.

викладач

Вінницький Транспортний коледж

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ТИПІВ АГРОЛАНДШАФТІВ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ.*Kulbida L.S.*

teacher

Vinnitsa Transport College

**CHARACTERISTICS OF THE MAIN TYPES OF AGRICULTURAL LANDSCAPES
IN VINNYTSIA REGION.**

Summary. There are enough areas suitable in general for agriculture in the territory of Vinnytsia region. Only a small areas is unsuitable for growing crops, but such areas are also used - for pasture or hayfields. The agricultural landscapes within the Vinnytsya region, occupy large areas unnecessarily. That is why their developing expired spontaneously and without considering the specifics of the natural environment. At the beginning of the XXI century the agricultural landscapes occupy 62% of the territory, while optimally should be 32%.

Анотація. На території Вінницької області в цілому достатньо площ придатних для ведення сільського господарства. Лише невеликі площі є малопридатними для вирощування сільськогосподарських культур, але такі ділянки теж використовуються – під пасовища чи сіножаті. Сільськогосподарські ландшафти у межах Вінниччини, займають необґрунтовано значні площі. Це пояснюється тим, що їх освоєння проходило стихійно і без розгляду специфіки природних умов. На початку XXI ст. сільськогосподарські ландшафти займають 62 % їх території, тоді як оптимально повинно бути 32 %.

Ключові слова: агроландшафт, ерозія, польові ландшафти, лучно-пасовищні ландшафти, садові ландшафти.

The keywords: agrolandscape, erosion, field landscapes, meadow-pasture landscapes, garden landscapes.

Постановка проблеми. Агроландшафти Вінницької області займають близько 80% території. За багато років площа орних земель території поступово збільшувалась. В результаті прогресуючого антропогенного навантаження на довкілля знизилась природна здатність агроландшафтів до продуктивного стану функціонування. Ці зміни нарощувались з року в рік, хоча темпи їх були різними – залежно від типу і генезису ландшафтного комплексу, його положення на місцевості, особливостей і тривалості землекористування, техногенного впливу тощо.

Аналіз досліджень і публікацій. Вивченням агроландшафтів в різні роки на території Вінницької області, займались ряд вчених: Денисик Г.І. [5,6], Мудрак О. В. [11,12], Шмагельська М. О. [14,15]. Питання охорони й відновлення родючості ґрунтів, створення оптимальної, екологічно збалансованої структури агроландшафтів вивчали А. Г. Кізюн [8], В. М. Кривов [1], та багато інших дослідників, проте проблема підвищення результативності землекористування, відновлення родючості ґрунтів і створення екологічно збалансованих агроландшафтів залишається актуальною і потребує додаткових досліджень.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Зважаючи на багатий теоретичний досвід науковців, провідні праці, що перебувають у відкритому доступі, вважаємо за

необхідне провести ґрунтовне дослідження агроландшафтів Вінницької області, так як вони займають близько 80% території. Особливо гостро ця проблема постала в Україні в умовах нинішньої складної перебудови земельних відносин і проведення аграрної реформи.

Метою статті є аналіз основних типів агроландшафтів - польових, садових (садово-польових) та лучно-пасовищних, так як антропогенне навантаження на них збільшилось в 1,5 - 2 рази, при одночасному рості урбанізованих на індустріальних територій.

Виклад основного матеріалу. Польовий підклас агроландшафтів формується на орних землях під впливом переорювання ґрунтового покриву, внесення добрив та вирощування сільськогосподарських рослин. В польових лісостепових типах ландшафтів з великою інтенсивністю проявляється водна та вітрова ерозія ґрунту.

Ґрунти являються природним фундаментом польових агроландшафтів, а посіви складають їх культурний біоценоз. Визначений багаторічний агротехнічний режим призводить до пристосування в даному зонально-поясному типі польового ландшафту певних бур'янів та тварин. Під впливом різних польових культур з різною інтенсивністю в ґрунтах відбувається мінералізація органічної речовини та гумусу. Таким чином, значний вплив на фізико-хімічний, гідрологічний та кліматичний

режими польових ландшафтів, визначає система ведення сільського господарства. Найкращі фізико-географічні умови для розвитку польових ландшафтів має лісостепова зона.

Кожний вид польового ландшафтного комплексу має свій «склад» урочищ, які утворюють його структуру. Характер цих урочищ визначається антропогенною модифікацією (сільськогосподарською спеціалізацією). Зміна одного типу культурної рослинності на іншу супроводжується не менш глибокою перебудовою ландшафтного комплексу. В основі виділення урочищ покладено три ознаки: форми мезорельєфу, різноманітність ґрунтів, особливості рослинного покриву, які залежать від типу сівозміни.

З активним сільськогосподарським освоєнням вододільних просторів Вінницької області сформувався єдиний для регіону, з притаманними лише для нього процесами, польовий вид ландшафту; що функціонує й нині. Головними чинниками, що зумовлюють розвиток процесів у польовому ландшафті є такі: розташування у пониженні між Подільською і Придніпровською височинами та незначні відносні висоти поверхні, що зумовило рівновагу в розвитку ерозійно-аккумулятивних процесів; своєрідні мікрокліматичні умови, що сприяють вирощуванню відповідних видів сільськогосподарських культур; однаковий генезис польових ландшафтів – підсічно-вогневий; однотипний набір сільськогосподарських культур – озима пшениця, цукровий буряк, гречка, частково кормові культури.

У структурі агроландшафтів польові займають найбільші площі. Так, з 15,3 млн га сільськогосподарських земель Лісостепу України (Г.І. Денисик) [5] під орними знаходиться 13,2 млн га (86,6%). Зокрема, у Вінницькій, Тернопільській і Кіровоградських областях розораність сільськогосподарських угідь сягає понад 90%. Це найбільша величина, а тому можливостей для подальшого розширення площ польових ландшафтів тут немає.

У травопільній системі землеробства розорювання земель майже всюди здійснюється однаково на глибину 15-20, 30-35 см з подальшим боронуванням та ущільненням. Якщо врахувати, що загальний об'єм розорюваного шару в межах Лісостепу України складає майже 16 млн км³, то його переорювання і перемішування з добривами та отрутохімікатами – геологічний процес, який не має на даний час собі тут рівних. Це відбувається постійно, що в свою чергу призводить до припинення природного процесу формування ґрунтового покриву (поступова заміна антропогенними ґрунтами та ґрунтосумішами). Давно орані землі на великих площах набули нових ознак, які значно відрізняють їх від природних аналогів.

Значне розорювання силових земель сприяло розвитку ерозійно-аккумулятивних процесів, хоча і не таких катастрофічних, які були в минулому.

Посіви польових сільськогосподарських культур мають спільні і відмінні риси з природними рослинними угрупованнями. Схоже, що специфіка польових ландшафтів полягає в тому, що агробіоценоз, агрофітоценоз, збігаючись з ними за просторовими межами, відрізняються за часом існування. Головним в агробіогеоценозі є едафотоп, з яким пов'язані його консервативні ознаки – склад мікроорганізмів, педофауна, бур'янові компоненти [2]. Вони існують багато років, можуть переживати сукцесії пов'язані з загальними змінами ландшафту. Багаторічне вирощування тієї чи іншої культури призводить до того, що до «екології» її посівів і агротехнічного режиму пристосувались відповідні види тваринного світу та рослин (бур'янів).

Польовий тип займає 87% території Вінницької області [6]. Його особливості визначаються розорюванням поверхневого горизонту, агротехнікою, меліорацією, а також агрофітоценозами. Вони мають зовсім інший водно-повітряний режим, специфічні фізико-хімічні властивості (нижчий вміст гумусу та ін. поживних елементів) порівняно з нерозораними землями. Формуються своєрідні біогеоценози у межах цього типу сільськогосподарського ландшафту, для яких характерна лише їм властива сукупність живих і неживих організмів, взаємозв'язок і взаємодія яких обумовлюється майже постійним впливом людини. На 32% площі області вирощується пшениця, на 18% – ячмінь озимий і ярий, на 12,3% – цукровий буряк і на 11,4% – картопля.

Майже 75% польових ландшафтів Вінницької області займають саме ці культури. Ґрунти цих ландшафтів переважно чорноземи опідзолені і реградовані, а також темносірі і сірі опідзолені і реградовані ґрунти. Вміст гумусу в орному шарі на півночі і в центрі лише 1,4-3,0%, а на півдні області досягає 4%. Вміст N, P, K низький [13].

Проблемним є знаходження в польових ландшафтах занедбаних сховищ отрутохімікатів та мінеральних добрив, що в результаті безгосподарності з часом перетворилися на найрізноманітніші суміші. За даними опитувань місцевих жителів у повітрі наявність отрутохімікатів відчувається на відстані 2-3 км від таких сховищ.

Сучасний стан лучно-пасовищних ландшафтів цілком залежить від характеру та інтенсивності господарського використання. Сінокосіння чинить сприятливий вплив на розвиток лучних ландшафтів, а надмірний випас худоби – несприятливий. Сінокосіння сприяє кращому прогріву ґрунту, перешкоджає зростанню бур'янів. Під впливом надмірного випасу худоби виникає ущільнення ґрунту, випадання із травостою цінних кормових рослин, заміна їх на малопродуктивні види і бур'яни. Дуже шкідливий занадто ранній випас худоби, тому що за наявності великої кількості вологи в ґрунті худоба руйнує дернину, а проростаюча трава відразу ж з'їдається і

витоптується. В кінцевому підсумку знижується продуктивність пасовищ, зокрема густота і якість травостою. На схилах відбувається площинний змив ґрунту. Відповідно до прийнятої в Україні фітотопологічної класифікації луків М.В. Куксіна [10] їх поділяють за розташуванням на елементах рельєфу, подібності умов зростання рослин, складу травостоїв та культуртехнічного стану угідь. Низинні луки мають незначне поширення і приурочені до понижень терас Південного Бугу, найбільшої річки області та її приток. Зволожуються вони атмосферними опадами та натічними водами, тимчасово перезволожені, часто заболочені.

Заплавні луки Південного Бугу та його приток розміщені на підвищених елементах рельєфу заплави, в основному сухі, мало зволожені, на середніх елементах рельєфу більше вирівнені, достатньо зволожені, в пониженнях часто перезволожені.

Площі лучно-пасовищних ландшафтів на території Вінницької області постійно скорочувались до середини 90-х років XX ст., що було зумовлено їх розорюванням, забудовою, переведенням в категорію «непридатних» земель через нераціональне використання.

Лучно-пасовищний тип займає площу 60,7 тис. га, у тому числі 16,5 тис. га є окультуреними і підтримуються людиною у відповідному стані за допомогою насамперед підсіву високопродуктивних видів кормових трав, зокрема люцерни, конюшини [7]. Вони розміщені переважно на заплавах, на схилах балок та долин річок. Ці ландшафти мають малу продуктивність сіножатей, яких найбільше на луках (до 35 ц/га), це пояснюється бідним видовим складом травостою, зміною гідрологічного режиму в результаті зарегульованості річок греблями, водосховищами, ставками, що спричинило відсутність повеней та паводків (саме вони приносили на заплаву велику кількість родючого мулу).

У Вінницькій області пологі та круті схили зайняті лучними і лучно-степовими пасовищами і сіножатями. Тут поширені сірі ґрунти з переважанням світлосірих, рідше чорноземі опідзоліні. Всі різного ступеня змитості. Рослинний покрив бобово-злаково-різнотравний та злаково-різнотравний. Повнота проективного покриття ґрунтів [3] травостоями становить 60-75%. Переважають костриці лучна, червона та овеча, кунічник наземний, пірій повзучий, мітлиця звичайна, тонконога лучна, гірська та повзуча, люцерни жовта і хмелевидна, лядвенець рогатий та ін. Зараз на них отримують 8-10 ц/га сіна середньої та низької якості.

Заплавні луки малих річок приурочені до високих і середніх заплав із лучними і чорноземоподібними супіщаними та суглинковими ґрунтами, під заболоченими луками зустрічаються також лучні або дернові середньооглеєні ґрунти.

При науково обґрунтованій системі поліпшення заплавних лук, їх догляду та використання з них можна отримувати по 60-80 ц/га сіна. Проте на сьогоднішній день урожайність сіножатей на заплавних луках області є вдвічі меншою. Мала продуктивність цього виду сільськогосподарського ландшафту зумовлена насамперед неконтрольованим режимом скошування трав та перевипасом, відсутністю належного догляду за травостоями, підживлення яких проводять за залишковим принципом, або зовсім не проводять, а зарегульований річковий стік не збагачує заплаву багатим на елементи живлення мулом, нехтуванням культуртехнічними заходами на луках, непродуманою меліорацією тощо.

У 30-х роках XX ст. І.В. Мічурін [9] у листі до українських садівників писав: «На родючих землях і в порівняно м'якому кліматі України здавна склалися досить важливі природно-географічні райони плодівництва, як, наприклад, Наддністрянщина – з високотоварними сортами груші і слив; Поділля – з чудовими сортами яблунь». А ще раніше, у 1901 році великий знавець і дослідник подільських садів М.І. Кічунов [9] писав: «Про те, що плодівництво в Подільській губернії ведеться здавна, свідчить велика різноманітність чисто місцевих сортів, виникнення яких так чи інакше потребує надзвичайно довгочасної культури і довгого періоду років». Крім поширених на цій території яблунь, груш, слив і вишні, в культуру вводять волоський горіх, шовковицю, айву, персики, різні сорти винограду.

За умовами рельєфу садові ландшафти відрізняються більшим різноманіттям, ніж польові. Як в давнину, так і тепер сади створюють на крутих схилах. Також у їх структурі збільшується роль терасованих схилів, засипаних і вирівняних ярів тощо. Близько половини садів створено на місці колишніх польових ландшафтів.

Садові ландшафти завжди виокремлюються на фоні польових ландшафтів Вінницької області, хоча й займають лише 0,7-0,95% території. Вони приурочені до надзаплатно-терасових комплексів та схилів долин річок, зустрічаються в балках, а також на вододілах, їх формування тривало сторіччями, але найбільш інтенсивно в другій половині XX ст. [7]. Польовими дослідженнями встановлено, що кожний сад являє собою своєрідний ландшафт з лише йому притаманними процесами. Садові ландшафти мають певну схожість з лісокультурними, проте відрізняються від них менше вираженою саморегуляцією і глибиною антропогенної перебудови ґрунтів. Постійний догляд за плодовими деревами (обрізання гілля, обприскування отрутохімікатами, щорічний збір урожаю), розорювання міжрядь та внесення мінеральних і органічних добрив, переважання (до 80%) в посадках різноманітних сортів яблунь формують своєрідний режим та динаміку розвитку мікроосередкових процесів. Так, мікрокліматичні умови садових ландшафтів

істотно відрізняються від таких на прилеглих територіях. Тут у 1-3 рази послаблена сила вітру, повітря на 10-18% вологіше, температури як звичайно, так і влітку на 1-2 градуси нижчі, ніж на поряд розташованих польових чи лучно-пасовищних ландшафтах [15]. У садових ландшафтах сформувався багатий і різноманітний вузькоспеціалізований світ шкідників.

Сади закладаються на багато років, тому вибір місця для них має дуже важливе значення. Плодові дерева можна вирощувати майже на всіх ґрунтах, але деяких треба все ж уникати, насамперед ґрунтів з високим рівнем (1,5м) стояння підґрунтових вод, які часто зустрічаються в Хмельницькому та Калинівському районах [16]. Деревина на таких ґрунтах недовговічна та маловрожайна. Непридатними є ґрунти з кам'янистим підґрунтям, вапнякові та галечні, які зустрічаються на півдні області, але на таких ґрунтах добре росте виноград.

Дуже важливого значення набуває вибір місця під сад при розміщенні його на схилах. Вмілий підхід до цієї справи дає можливість перетворити на високопродуктивні сади невикористовувані схили. Найпридатнішими для їх садіння схили крутизною до 17-18° північної, північно-західної та західної експозицій. Ґрунти повинні бути з незмитим верхнім родючим шаром з підґрунтям середньої щільності. На схилах 12-18° проводять терасування. Якщо ж вони меншої крутизни, їх можна використовувати і без терасування, обробляючи міжряддя впоперек схилу.

Садовий тип агроландшафтів Вінниччини займає 17,7 тис. га, і розміщений на плакорах та схилових землях. Саме ці ландшафтні комплекси зазнають постійного антропогенного впливу – догляду за деревами, розорювання міжрядь, внесення добрив, своєрідного хімічного впливу під час боротьби із шкідниками тощо.

Серед перерахованих вище особливе місце належить яблуні, оскільки саме вона має найкращі умови для плодоношення на Поділлі. Яблуня – найбільш стійка плодова культура яка дає щороку високі врожаї. Провідне місце в молодих посадках з такою ж займає яблуня – 90 і більше відсотків. Порівняно мало зустрічається в посадках груші, через відсутність в області стійких, якісних сортів пізньоосіннього та зимового строків досягання. Особливо різко зменшились посадки сливи, вишні, черешні через більш складні умови вирощування.

Але, незважаючи на це, Вінницька область займає друге місце в Україні за загальним обсягом продукції садівництва і славиться своїми оригінальними сортами.

Висновки Зменшення площ, зайнятих природними рослинними формуваннями (луками, лісами), при одночасному збільшенні питомої ваги освоєних агроландшафтів, насамперед ріллі, спричинило своєрідні умови землекористування у Вінницькій області.

Фізико-географічні особливості та тривале антропогенне освоєння Вінницької області зумовили основні риси сучасної структури

землекористування: домінування орних земель в структурі сільськогосподарських угідь; зосередження основних площ ріллі у межах схилових місцевостей, межирічних рівнин у верхній та центральній частинах басейну; домінування пасовищ на схилових та заплавах місцевостях басейну. На перспективу можна передбачити, що в сучасних умовах землекористування тенденція до збільшення площі орних земель залишиться й надалі.

Список літератури:

1. Гетьманчик І. П., Кривов В. М., Тихенко Р. В. Основи землевпорядкування. Київ: Урожай, 2009. 324 с.
2. Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір : монографія у 2-х томах. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. Т. 1. 431 с.
3. Дедов О. В. Лучно-пасовищні ландшафти та перспективи їх оптимізації. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: географія. 2001. Вип. 2. С. 68-73.
4. Демчук Т. І., Мудрак О. В. Екологічна оцінка агроландшафтів Вінницької області. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: географія. 2002. Вип.3. С. 57-64.
5. Денисик Г. І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. Вінниця: Арбат, 1998. 289 с.
6. Денисик Г. І. Лісополе України. Вінниця: Тезис, 2001. 283 с.
7. Денисик Г. І. Середнє Побужжя. Вінниця: Гіпаніс, 2002. 280 с.
8. Кізюн А. Г. Сільські ландшафти Поділля: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: 11.00.11. Київ, 2011. 20 с.
9. Кичунов Н. И. Плодоводство в Подольской губернии. СПб., 1901. 97 с.
10. Кульбіда Л. С. Організація агроландшафтів Середньобузької височинної області. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: географія. Вінниця, 2006. Вип. 12. С. 53-56.
11. Мудрак О. В. Екологічні наслідки інтенсифікації сільськогосподарського виробництва на Вінничині. Експрес – новини: наука, техніка, виробництво. 1998. №13-14. С. 19-21.
12. Мудрак О. В., Палій С. В. Екологічні аспекти сучасного стану агроландшафтів Вінницької області. Агроєкологічний журнал. 2003. №2. С. 8-16.
13. Панасенко Б. Д. Прогнозні зміни стану польових ландшафтів Середнього Побужжя в першій половині ХХІ ст. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: географія. 2001. Вип. 2 С. 58-63.

14. Шмагельська М. О. «Історичні зрізи» зміни ландшафтів Подільського Побужжя. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: географія. 2004. Вип. 7. С. 78-82.

15. Шмагельська М. О. Несприятливі мікросередкові процеси у сільськогосподарських

ландшафтах Подільського Побужжя. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: географія. 2010. Вип. 21 С. 311-317.

16. Яропуд В. Н. Садівництво на Вінниччині. Одеса: "Маяк", 1965. 57 с.